

راهکارهای کاربردی در تربیت عقلانی کودکان

راضیه مرزانی*

چکیده

در اندیشه اسلامی، پرورش جنبه‌های عقلانی و به کارگیری آن در ساماندهی نظام فکری و ایدئولوژی انسان از اهمیت بالایی برخوردار است، تا آنجا که برخی آن را از ویژگی‌های اصلی تربیت اسلامی می‌دانند. با این وجود، بعد عقلانی به عنوان یک استعداد ذاتی، به خودی خود شکوفا نمی‌شود و نیاز به تربیت عقلانی دارد تا شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر و بالفعل کردن استعدادها بالقوه فراهم آید و از آن به عنوان ابزاری برای رسیدن به سعادت و تکامل بهره گرفت. دوران کودکی به دلیل ماندگاری آموزه‌ها، از مهم‌ترین و حیاتی‌ترین مراحل زندگی انسان است. این نوشتار با تمرکز بر این اهمیت، به بیان راهکارهای مناسب برای تربیت عقلانی کودکان می‌پردازد، چرا که یادگیری مهارت‌های تفکر عقلانی در این دوران، منجر به تربیت عقلانی و در نهایت سعادت و تکامل فرد می‌شود.

واژگان کلیدی: تربیت عقلانی، کودکان، اندیشه اسلامی، قوه تفکر، سعادت، دوران کودکی، راهکارها.

* دانش‌آموخته حوزه علمیه خواران و کارشناس ارشد رشته مطالعات زن و خانواده.

مقدمه

در اندیشه اسلامی توجه بسیار زیادی به پرورش جنبه‌های عقلانی و به‌کارگیری آن در ساماندهی به نظام فکری و ایدئولوژی انسان شده است؛ این امر تا بدان‌جا دارای اهمیت است که برخی باور دارند از ویژگی‌های اصلی تربیت اسلامی، تکیه بر عقل و نیز تأکید بر جنبه‌های عقلانی است (شریعتمداری، ۱۳۸۴: ص ۷۰). با وجود همه این مسائل، بُعد عقلانی که به عنوان یک استعداد در وجود انسان قرار داده شده است، به‌خودی‌خود شکوفا نمی‌شود، بلکه ضروری است با بهره‌گیری از تربیت عقلانی، شرایط مناسب برای پرورش قوه تفکر، استعدادهای بالقوه آن بالفعل شود و بتوان از آن با عنوان ابزاری برای رسیدن به سعادت و تکامل بهره گرفت (ملکی، ۱۳۷۹: ص ۵۰۲).

دوران کودکی از دوران‌های بسیار مهم و حیاتی در زندگی انسان است که آموزه‌های آن می‌تواند ماندگاری بسیاری در حیات انسان داشته باشد. از آموزه‌های مهم این دوران، یادگیری مهارت‌های تفکر عقلانی است که نتیجه آن تربیت عقلانی است. در این نوشتار به بیان برخی راهکارهای مناسب در تربیت عقلانی کودکان پرداخته می‌شود.

چیستی تربیت عقلانی

تربیت عبارت است از پرورش دادن استعدادهای نهفته، یعنی به‌فعلیت درآوردن استعدادهای درونی و نهفته‌ای که در یک شیء وجود دارد (مطهری، ۱۳۸۵ ب: ص ۴۳). بنابراین تربیت نقشی حیاتی در شکوفایی استعدادهای نهفته انسان دارد؛ به گونه‌ای که بدون آن نمی‌توان رشد جسمانی، اخلاقی، سیاسی، اقتصادی و ... داشت.

برای تربیت عقلانی تعاریف متعددی بیان شده است؛ از جمله بیان کرده‌اند تربیت عقلانی عبارت است از: «مجموعه تدابیر و اعمال منظم و سازمان‌یافته جهت رشد و پرورش عقل» (بهشتی، ۱۳۸۶: ص ۱۳۱).

اهمیت تربیت عقلانی در قرآن و روایات

عقل را می‌توان زینت‌بخش وجود آدمی و تفاوت و برتری او بر دیگر مخلوقات دانست؛ همان چیزی که سبب ارزش بیشتر انسان به واسطه آن شده است؛ چراکه نخستین مخلوق خداست که

خدای متعال آن را به انسان ارزانی داشته است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: «أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ: نخستین چیزی که خدا آفرید، عقل بود» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۹۷، ح ۸). استاد مطهری رحمته الله علیه درباره اهمیت عقل در اسلام می نویسد: «اول خود قرآن است که دائماً سخن از تعقل می گوید، گذشته از این در قرآن و احادیث ما، آن قدر برای عقل اصالت و اهمیت قائل شده اند که کتاب های حدیث را وقتی باز می کنید، نخستین بابی که در کتاب حدیث می بینید، کتاب العقل است» (مطهری الف، ۱۳۶۷: ص ۹۰-۹۱). ایشان در کتاب تعلیم و تربیت در اسلام نیز می نویسد: «اسلام دینی طرفدار عقل است و به نحو شدیدی هم روی این استعداد تکیه کرده است و نه فقط با آن مبارزه نکرده است، بلکه از او کمک و تأیید خواسته است. اسلام همیشه تأیید خود را از عقل می خواهد» (مطهری ب، ۱۳۸۵: ص ۱۸۱-۱۸۲).

در روایات نقل شده از اهل بیت علیهم السلام، عقل را حجت باطنی نامیده اند. امام موسی بن جعفر علیه السلام به هشام بن حکم این گونه می فرمایند: «يَا هِشَامُ إِنَّ لِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجَّتَيْنِ حُجَّةً ظَاهِرَةً وَ حُجَّةً بَاطِنَةً فَأَمَّا الظَّاهِرَةُ فَالرُّسُلُ وَالْأَنْبِيَاءُ وَالْأَيْمَةُ: وَ أَمَّا الْبَاطِنَةُ فَالْعُقُولُ: برای خدا بر مردم دو حجت است: حجت آشکار و حجت باطن؛ حجت آشکار همانا رسولان، پیامبران و امامان علیهم السلام هستند و حجت باطنی همان خردهاست» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶: ص ۴۰۷). امام صادق علیه السلام نیز می فرماید: «حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْعِبَادِ النَّبِيُّ وَالْحُجَّةُ فِي مَا بَيْنَ الْعِبَادِ وَبَيْنَ اللَّهِ الْعَقْلُ: حجت خدا بر بندگان پیامبر است و حجت میان بندگان و خدا، خرد است» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۱، ص ۲۹).

جلوه دیگری از توجه و اهمیت دادن اسلام به عقل و تعقل، اوامر و تأکیدهای قرآن مبنی بر تفکر در همه مسائل به ویژه تاریخ، خلقت و ... است. در روایات نقل شده از اهل بیت: تفکر در این گونه امور نوعی عبادت به شمار می آید که سبب قرب به خدا و موجب کمال انسان می گردد. به اعتقاد استاد مطهری رحمته الله علیه هیچ کتابی به اندازه قرآن به تفکر در مسائل مختلف امر نکرده است و هیچ دینی مانند اسلام آن را عبادت به شمار نیاورده است. ایشان می فرماید: «در قرآن راجع به تفکر و تعقل مطلب زیاد داریم. لزومی هم ندارد که بخواهیم آیات قرآن را در این زمینه جمع بکنیم. خیلی موارد داریم که قرآن دعوت به تفکر و تعقل کرده است. شما هیچ کتابی نه مذهبی و نه غیر مذهبی پیدا نمی کنید که به اندازه قرآن بشر را به سمت تفکر سوق داده باشد، تفکر در همه مسائل، در تاریخ، در خلقت، راجع به خدا، راجع به انبیا و نبوت، راجع به معاد راجع به تذکرات و تعلیمات انبیا و ... که در قرآن کریم زیاد است» (مطهری ب، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۲۶).

برخی از آیاتی که تفکر در موضوعات پیش گفته را به انسان توصیه می‌کند، عبارت‌اند از:
 * «أَنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ... لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ: در آفرینش آسمان‌ها و زمین
 نشانه‌هایی است [از ذات پاک خدا و یگانگی او] برای مردمی که عقل دارند و می‌اندیشند» (بقره: ۱۶۴).

* «أَنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ: به یقین در آفرینش آسمان‌ها و زمین، و آمدورفت شب و روز، نشانه‌های [روشنی] برای خردمندان است» (آل عمران: ۱۹۰).

عقل باشد راه‌بند هر خطا جهل باشد منشأ جور و جفا

راهکارهای عمومی در تربیت عقلانی

برخی از راهکارهای عمومی در تربیت عقلانی عبارت‌اند از:

۱. فراهم‌آوری شرایط تفکر: یکی از اساسی‌ترین پیش‌نیازهای تربیت عقلانی، مهیا کردن بستر مناسب برای رشد این نوع تربیتی است. عقل از طریق آزمون و تصحیح خطاها یاد می‌گیرد و به آموختن می‌پردازد؛ فرضیات را آزمایش می‌کند و نقاط قوت و ضعف خویش را شناسایی می‌نماید. امام علی علیه السلام تجربه را یکی از دو راه اصلی برای پرورش عقل معرفی می‌کنند (نهج البلاغه، نامه ۳۱).

۲. درک محضر اهل علم و فضیلت: رفتار خردمندانه افراد با عقل، تأثیر عمیقی بر افراد عادی می‌گذارد.

راهکارهای تربیت عقلانی کودک

تربیت عقلانی زیربنای تربیت اخلاقی، اجتماعی و دینی کودک است. امام حسن علیه السلام می‌فرمایند: «لَا عَقْلَ لِمَنْ لَا أَدَبَ لَهُ: کسی که از نیروی خرد برخوردار نباشد، ادب نخواهد داشت» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۵، ص ۱۱۶). در روایتی دیگر می‌فرمایند: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَإِدَامَةِ التَّفَكُّرِ، فَإِنَّ التَّفَكُّرَ أَبُو كُلِّ خَيْرٍ وَأُمُّهُ: شما را به تقوای الهی و اندیشیدن همیشگی سفارش می‌کنم؛ زیرا اندیشیدن پدر و مادر همه خوبی‌هاست» (عطاردی، ۱۳۷۳: ص ۷۱۹). اگر فرزند در پرتو عقل و منطق تربیت شود، می‌تواند درست بیندیشد، منطقی تصمیم بگیرد، رفتارهای خود را تحلیل و اصلاح کند و در برابر دیدگاه‌های نادرست مقاومت نماید. این تربیت زمینه‌ساز رشد شخصیت مستقل، مسئولیت‌پذیری و قدرت بر حل مسئله در کودک خواهد بود.

در ادامه راهکارهای تربیت عقلانی کودک در سه حوزه بررسی می‌شود.

الف) راهکارهای مرتبط با خانواده

۱. ایجاد فضای گفتگو و پرسش‌گری: یکی از موارد مهمی که والدین باید بدان توجه کنند، ایجاد فضایی امن و صمیمی برای پرسش و پاسخ است تا کودک بتواند بدون ترس یا خجالت، پرسش‌های خود را طرح کند. تشویق کودک به بیان نظرات و دلایل خود حتی اگر با نظر والدین متفاوت باشد، می‌تواند زمینه‌ساز تربیت و درنهایت رشد عقلانی کودک باشد. بیان داستان یا تماشای کارتون و سپس گفتگو درباره آن، می‌تواند یکی از مصادیق این راهکار باشد.

۲. الگوسازی صحیح: همان‌طور که بیان شد، والدینی می‌توانند فرزندان خود را به‌خوبی در حوزه تفکر تربیت کنند که خود اهل تفکر و اندیشه باشند. والدین با رفتار عقلانی، تصمیم‌گیری منطقی و حل مسئله در زندگی روزمره، بهترین الگو برای فرزندان هستند. در کنار این موارد می‌توان به بیان داستان‌هایی پرداخت که بهره‌گیری درست و اندیشیدن را به کودکان می‌آموزد و اینکه تفکری کوتاه می‌تواند زمینه‌ساز سعادت ایشان باشد. داستان حر بن زیاد در کربلا نمونه خوبی در این باره است که با دقایقی اندیشه خود را از لشکر یزیدیان رهانید و خود را به سپاه امام حسین (علیه السلام) رسانید.

پس حر، عمر سعد را ترک کرد و در گوشه‌ای از لشکر ایستاد و اندک‌اندک به سپاه امام (علیه السلام) نزدیک شد. مهاجر بن اوس - که در لشکر عمر سعد بود - به حر گفت: «آیا می‌خواهی حمله کنی؟» حر در حالی که می‌لرزید، پاسخی نداد. مهاجر که از حال و وضع حر به شک افتاده بود، او را خطاب قرار داد و گفت: «به خدا قسم هرگز در هیچ جنگی تو را به این حال ندیده بودم، اگر از من می‌پرسیدند شجاع‌ترین مردم کوفه کیست، از تو نمی‌گذاشتم [و تو را نام می‌بردم]؛ پس این چه حالی است که در تو می‌بینم؟» حر گفت: «به‌درستی که خود را میان بهشت و جهنم می‌بینم و به خدا سوگند اگر تکه‌تکه شوم و مرا با آتش بسوزانند، من جز بهشت چیز دیگری را انتخاب نخواهم کرد». حر این را گفت و بر اسب خود نهیب زد و به سوی خیمه‌گاه امام (علیه السلام) حرکت کرد (طبری، ۱۳۹۴: ج ۵، ص ۳۹۲، ۴۲۲، ۴۲۷-۴۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳: ج ۲، ص ۱۰۰-۱۰۱).

۳. تشویق به مطالعه و یادگیری مستقل: فراهم کردن کتاب‌ها و منابع مناسب سن کودک برای افزایش اطلاعات و تقویت تفکر و نیز حمایت از کنجکاوی و جستجوگری کودک در

موضوعات مختلف، یکی دیگر از راهکارهای مناسب برای تربیت عقلانی کودک است. در برخی موارد لازم است انتهای داستان باز گذاشته شود تا کودک با تفکر، داستان را به انتها برساند.

۴. آموزش مهارت حل مسئله: مهارت حل مسئله یکی از مهم‌ترین توانایی‌هایی است که

هر کودک باید آن را بیاموزد. مهارت حل مسئله می‌تواند به کودک یاری رساند که هنگام مواجهه با چالش‌ها و مشکلات، به جای اجتناب یا واکنش هیجانی، راه‌حل‌های منطقی و خلاقانه پیدا کند و اعتمادبه‌نفس و استقلال بیشتری داشته باشد. مهارت حل مسئله منجر به تصمیم‌گیری درست در موقعیت‌های مختلف، افزایش اعتمادبه‌نفس و خودباوری، تقویت خلاقیت و تفکر انتقادی و آماده‌سازی کودک برای مواجهه با مشکلات زندگی روزمره در خانه یا مدرسه می‌شود.

برخی از بازی‌هایی که می‌تواند به تقویت این مهارت بیفزاید، عبارت‌اند از:

- بازی پازل: کودک هنگام بازی با پازل باید قطعات مختلف را امتحان کند تا هر قطعه را در جای درست قرار دهد. این فرایند شامل تفکر تحلیلی، آزمون و خطا و پشتکار است و به او یاد می‌دهد که برای حل یک مشکل باید راه‌های مختلف را بررسی کند.

- بازی ظروف و درپوش‌ها: ظروف پلاستیکی با درهای مختلف را در اختیار کودک قرار دهید و از او بخواهید هر در را روی ظرف مناسب قرار دهد. این بازی افزون بر تقویت مهارت‌های حرکتی، سبب افزایش آگاهی فضایی و مهارت حل مسئله می‌شود.

- بازی الگوی بلوک‌ها یا لگو: کودک با ساختن الگوهای مختلف با بلوک‌ها یا لگو، باید راهی برای پیاده‌سازی ایده‌هایش پیدا کند. هر بار که ساختار جدیدی می‌سازد، با چالش‌های جدیدی روبرو می‌شود و راه‌حل‌های مختلف را امتحان می‌کند.

- بازی «تو چیکار می‌کردی آگه...»: در این بازی، سناریوهای مختلفی برای کودک تعریف می‌شود (مثلاً اگر در جزیره‌ای گیر افتادی، چکار می‌کنی؟) و از او خواسته می‌شود راه‌حل ارائه دهد. این بازی تخیل و خلاقیت کودک را به چالش می‌کشد و او را به تفکر درباره راه‌حل‌های مختلف تشویق می‌کند.

- قصه‌گویی و داستان‌پردازی: تعریف داستان‌هایی که شخصیت‌های آن با مشکلاتی روبرو می‌شوند و از کودک خواستن تا راه‌حل ارائه دهد، یکی از روش‌های مؤثر برای تقویت مهارت حل مسئله است. بیان داستان و قصه‌سرایی برای کودکان فواید بسیاری هم برای فرزندان و والدین دارد و می‌تواند به پیوند عاطفی ایشان نیز کمک کند.

۵. **تقویت اعتماد به نفس و استقلال فکری:** ارتباط میان اعتماد به نفس، استقلال فکری و تربیت عقلانی کودک انکارناپذیر است. تربیت عقلانی که بر پایه تقویت تفکر انتقادی، تصمیم‌گیری مسئولانه و استدلال منطقی استوار است، زمینه‌ساز رشد استقلال فکری و در نهایت تقویت اعتماد به نفس در کودک می‌شود.

تربیت عقلانی کودک به او می‌آموزد که مسائل و چالش‌های زندگی را با منطق و استدلال بررسی کند و بر اساس اطلاعات درست تصمیم بگیرد. این فرآیند استقلال فکری کودک را پرورش می‌دهد و سبب می‌شود کودک به جای تقلید صرف، توانایی تحلیل و انتخاب راه‌حل‌های مناسب را داشته باشد.

در ادامه به سه راهکار مؤثر برای تقویت اعتماد به نفس در کودکان اشاره می‌شود:

الف) ایجاد فرصت‌های مستقل و ماجراجویانه: والدین باید شرایطی فراهم کنند که کودک بتواند کارهای ساده و جدید را خودش انجام دهد؛ مثلاً تهیه لقمه خوراکی که به مهدکودک یا به مدرسه می‌برد یا بستن چمدان برای سفر. بهتر است والدین فقط ناظر بر این فعالیت‌ها باشند و اجازه دهند کودک با آزمون و خطاهای خود تجربه کند و بیاموزد. این کار سبب می‌شود کودک بدون ترس از شکست، به انجام کارهای جدید تمایل پیدا کند و به توانایی‌های خود اعتماد داشته باشد.

ب) تشویق به تصمیم‌گیری و مسئولیت‌پذیری متناسب با سن کودک: واگذاری مسئولیت‌هایی مثل انتخاب لباس، آماده‌کردن کیف مدرسه یا تصمیم‌گیری در کارهای روزمره، به کودک کمک می‌کند حس استقلال و اعتماد به نفس پیدا کند. این کار سبب می‌شود کودک یاد بگیرد مسئولیت تصمیماتش را بپذیرد و از تلاش و پشتکار، ارزشمند بودن را یاد بگیرد.

ج) گوش دادن فعال و احترام به نظرات کودک: با دقت و بدون قضاوت به حرف‌های کودک گوش دهید و به او نشان دهید که نظرات و احساساتش برای شما اهمیت دارد. این احترام سبب می‌شود کودک احساس ارزشمندی کند و انگیزه برای بیان افکار و ایده‌هایش پیدا کند که عامل مهمی در تقویت استقلال فکری و اعتماد به نفس است.

ب) راهکارهای مرتبط با نظام آموزشی

۱. **ترویج آموزش مبتنی بر تفکر انتقادی:** یکی از انتقادهایی که به نظام آموزشی موجود

مطرح است، پرورش ندادن تفکر انتقادی کودکان و نوجوانان است. این خلأ را نیز می‌توان با دو راهکار اصلاح کرد؛ نخست: طراحی برنامه‌های درسی که به جای حفظ مطالب، بر تحلیل، مقایسه و استدلال تأکید دارد؛ دوم: تشویق دانش‌آموزان به پرسش‌گری و بیان دیدگاه‌های مختلف در کلاس درس و هنگام آموزش.

۲. استفاده از روش‌های فعال تدریس: بهره‌گیری از بحث‌های گروهی، پروژه‌های تحقیقاتی چندنفره و نیز بازی‌های فکری در کلاس می‌تواند روش تدریس فعالی را به همراه داشته باشد که ثمره آن، تربیت عقلانی کودک خواهد بود. در کنار این روش، یکی از شیوه‌های مرسوم، آموزش مهارت‌های مناظره و گفتگو در کلاس درس است که می‌تواند به کودک کمک کند تا شیوه درست استدلال را بیاموزد و از آن در دیگر گفتگوهای مشابه استفاده کند.

ج) راهکارهای مرتبط با رسانه‌های جمعی و اجتماعی

۱. تولید و پخش برنامه‌های آموزشی و تفکرمحور: تولید محتوا برای کودک کار دشواری است؛ اما آنچه سختی این کار را به شیرینی تبدیل می‌کند، تأثیر زیاد و ماندگاری است که بر زندگی او خواهد داشت. ساخت برنامه‌ها، کارتون‌ها و انیمیشن‌هایی که کودکان را به تفکر، پرسش‌گری و تحلیل تشویق کند و نیز معرفی شخصیت‌های الگویی که با تفکر و منطق مشکلات را حل کند، می‌تواند راهبردهای مناسبی در این باره باشد.

۲. آموزش سواد رسانه‌ای: با توجه به تأثیر انکارناپذیر رسانه‌ها در تربیت عقلانی و پردازش‌های ذهنی، لازم است آموزش‌های مرتبط با سواد رسانه در اختیار کودک قرار بگیرد؛ چون می‌تواند ثمره‌های بسیاری در تربیت عقلانی کودک در مراحل دیگر زندگی داشته باشد؛ از این رو تشویق به کسب علم و تجربه‌های علمی در این زمینه، در تربیت عقلانی نقش مؤثری دارد.

۳. ایجاد گروه‌های همسالان برای تقویت فکری در فضای مجازی: برگزاری مسابقات و چالش‌هایی که ذهن کودکان را به تفکر وادار کند (مثل معماها، پرسش‌های هوش و...) و نیز تشویق به تولید محتواهای آموزشی توسط کودکان، راهکاری خوب برای تربیت عقلانی کودک است.

کتاب‌نامه

۱. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، مترجم: محمدباقر کمره‌ای، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۲. بهشتی، سعید، آیین خردورزی (پژوهشی در نظام تربیت عقلانی بر مبنای سخنان امام علی علیه السلام)، تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۶ ش.
۳. خطیبی، حسن، «تربیت فکری و عقلانی کودکان در الگوی تربیتی اسلام با نگاهی تطبیقی به طرح آموزش فلسفه به کودکان»، پژوهش‌نامه تربیت تبلیغی، ش ۹ - ۱۰، ۱۳۹۴ ش.
۴. شریعتمداری، علی، تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴ ش.
۵. طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک)، مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران: صالحین، ۱۳۹۴ ش.
۶. عطاردی، عزیزالله، مسند الإمام المجتبی أبي محمد الحسن بن علي علیه السلام، تهران: عطارد، ۱۳۷۳ ش.
۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۸. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۹. مطهری، مرتضی (الف)، انسان کامل، قم: صدرا، ۱۳۶۷ ش.
۱۰. مطهری، مرتضی (ب)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. مفید، محمد بن محمد، الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۳ ق.
۱۲. ملکی، حسن، «تربیت عقلانی در نهج البلاغه و دلالت‌های آموزشی آن»، تربیت اسلامی، ش ۴، ۱۳۷۹ ش.